

एकनारायण पौड्याल

Department of Nepali, Birendra Multiple Campus, Tribhuvan University, Chitwan, Nepal

Article History : Submitted 03 Oct. 2023; Reviewed 29 Oct. 2023; Accepted 11 Nov. 2023

Corresponding Author : Ek Narayan Paudyal, **Email** : enpudyal@gmail.com

DOI : <https://doi.org/10.3126/kdk.v4i1.64570>

 Copyright 2024 © the Author(s) and the Publisher

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा नेपाली साहित्यमा हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकारका रूपमा परिचित भैरव अर्याल (१९९३-२०३३) को जयभुँडी (२०२२) मा सङ्गृहीत निबन्धहरूको आख्यानात्मकताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा दसवटा निबन्ध रहेका भए पनि आख्यानका दृष्टिले आठवटा मात्र विश्लेषणीय देखिएकाले आठवटा निबन्धको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । गुणात्मक प्रकृतिको यस अध्ययनमा जयभुँडी सङ्ग्रहलाई प्राथमिक स्रोतसामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने आख्यानको मान्यतासँग सम्बन्धित सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ । विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित यस अध्ययनमा आख्यानयुक्त अंश उद्धरण गरी निबन्धको व्याख्या गरिएको छ । निबन्धमा प्रयोग गरिने आख्यान कथा र उपन्यासको जस्तो आद्यन्त पूर्ण नहुने र यसलाई निबन्ध लेखनको एक शैलीका रूपमा मात्र प्रयोग गरिने हुँदा प्रस्तुत आलेखमा पनि यस किसिमको आख्यानात्मक शैलीले निबन्धलाई रोचक र प्रभावकारी बनाउन कस्तो भूमिका खेलेको छ भनी अध्ययन गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा अर्यालका केही निबन्धमा आंशिक र केहीमा पूर्ण रूपमा आख्यानको प्रयोग गरिएको पाइएको र आख्यानको मात्रा जति भए पनि उनका आख्यानात्मक शैलीमा लेखिएका प्रस्तुत सङ्ग्रहका निबन्ध पात्र, परिवेश, कथानक आदि दृष्टिले मौलिक, स्तरीय र रोचक भएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आख्यानात्मकता, गलबन्दी, जयभुँडी, सर्वांश, हास्यव्यङ्ग्य

विषय परिचय

भैरव अर्याल (१९९३-२०३३) शिक्षक, पत्रकार, कवि, समालोचक, गीतकार, निबन्धकार आदि बहुआयामिक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित छन् । यसबाट अर्यालको व्यक्तित्वको आयाम साहित्यिक र साहित्येतर दुवै क्षेत्रमा फैलिएको देखिन्छ । व्यक्तित्व बहुआयामिक भए पनि उनी मूलतः साहित्यकारका रूपमा परिचित छन् । अर्यालको साहित्यिक यात्रा कविताबाट सुरु भएको हो तर उनले निबन्धका क्षेत्रमा प्रसिद्धि प्राप्त गरेका छन् । स्रष्टाका सबै निबन्धहरूमा हास्यव्यङ्ग्य शैली पाइने भएका कारण उनी हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकारका रूपमा परिचित छन् । अर्यालका गीत, कविता, निबन्ध आदि विधाका कृतिहरू प्रकाशित छन् । तिनीहरूमध्ये उनलाई चिनाउने मुख्य कृति निबन्ध विधासँग सम्बन्धित छन् । उनका काउकुती (२०१९), जयभुँडी (२०२२), गलबन्दी (२०२६), इतिश्री (२०२८) र दशऔतार (२०३३) गरी पाँचवटा हास्यव्यङ्ग्य निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित छन् । अर्को एउटाटेढो

ऐना (२०६३) शीर्षकको हास्यव्यङ्ग्य निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशनमा आएको छ तर यसमा निबन्धका साथै केही कथा, संस्मरण र प्रहसन पनि समेटिएका छन् । उनका अधिल्ला पाँचवटा सङ्ग्रहलाई एकै ठाउँमा समेटेर भैरव अर्यालका हास्यव्यङ्ग्य (२०६०) भनी सङ्ग्रहहरूको सङ्ग्रह प्रकाशन गरिएको छ । यो विवरण हेर्दा अर्यालका निबन्धहरू सङ्ख्याका दृष्टिले धेरै पाइन्छन् भने ती गुणवत्ताका दृष्टिले पनि उच्चस्तरीय देखिन्छन् । प्रस्तुत निबन्धहरूमा अर्यालले तत्कालीन समयमा देखापरेका विभिन्न क्षेत्रका विकृति-विसङ्गति र मानवीय कमीकमजोरीलाई हास्य र व्यङ्ग्यका साथ प्रस्तुत गरेका छन् ।

अर्यालका निबन्धहरू हास्यव्यङ्ग्यात्मकता, अनुप्रासमयता वा आलङ्कारिकता, उखानको प्रयोग, विषयगत विविधता, समसामयिकता आदि दृष्टिले विश्लेषणीय छन् । उनका निबन्ध आख्यानात्मकताका दृष्टिले पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छन् । उनका केही निबन्धमा आख्यान बिच बिचमा मात्र आएको पाइन्छ भने कतिपय निबन्ध पूरा आख्यानात्मक ढाँचामा लेखिएका देखिन्छन् । केही निबन्ध आख्यानरहित पनि छन् । अर्यालका निबन्धसङ्ग्रहहरूमध्ये आख्यानात्मकताका दृष्टिले जयभुँडी अन्य सङ्ग्रहभन्दा बढी सबल देखिन्छ । अर्यालका निबन्धहरूको अन्य आधारमा अध्ययन भए पनि आख्यानात्मकताका आधारमा अध्ययन नभएको र यस आधारमा अरू सङ्ग्रहका निबन्धभन्दा जयभुँडीका निबन्ध विश्लेषण गर्न बढी उपयुक्त देखिएकाले प्रस्तुत शीर्षक चयन गरिएको हो ।

समस्याकथन

निबन्धमा लेखकले आफ्नो अनुभव र अनुभूति स्वतन्त्र किसिमले प्रस्तुत गर्न सक्दछ । यसमा आख्यानात्मक विधामा जस्तो पात्र, घटना, परिवेश आदि कुराको कार्यकारण श्रृङ्खला र काल्पनिक पात्रको उपस्थिति आवश्यकता पर्दैन तथापि भैरव अर्यालले आफ्ना कतिपय निबन्धहरूमा आख्यानको प्रयोग गरी तिनलाई रोचक बनाएका छन् । आख्यानात्मकताका दृष्टिले अरू कृतिभन्दा जयभुँडी सबल देखिन्छ । अतः जयभुँडी सङ्ग्रहका निबन्धहरू आख्यानको मात्राका दृष्टिले केकस्ता देखिन्छन् र तिनका प्रयोगले निबन्धलाई कसरी रोचक बनाएका छन् भनी खोजी गर्नु नै प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य समस्या रहेको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

उपर्युल्लिखित समस्याकथनमा केन्द्रित भई जयभुँडी सङ्ग्रहका निबन्धहरूमा प्रयुक्त आख्यानको निरूपण गनर्नु नै यस अध्ययनको मद्रख्य उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययनविधि

यस अध्ययनमा सामग्री सङ्कलनको मुख्य आधार पुस्तकालयलाई बनाइएको छ । यहाँ प्राथमिक एवम् द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्री उपयोग गरिएको छ । विवेच्य कृति जयभुँडी प्राथमिक स्रोतका रूपमा रहेको छ भने आख्यानसँग सम्बन्धित सामग्री द्वितीयक स्रोतका रूपमा रहेका छन् । आख्यानयुक्त विश्लेषित निबन्धहरू नमुनाछनोट पद्धतिका आधारमा चयन गरिएको छ । गुणात्मक प्रकृतिको यस अध्ययनमा व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत अध्ययनमा पाठ विश्लेषणका लागि आख्यानलाई आधार बनाइएको छ । निबन्धको विश्लेषण गर्दा आख्यान वा आख्यानात्मकताको अध्ययन प्रायः आवश्यक पर्दैन तापनि भैरव अर्यालको जयभुँडीमा आख्यानको निकै

प्रयोग गरिएको र त्यसले निबन्धलाई नयाँपन दिनाका साथै रोचक बनाएकाले यहाँ आख्यानतात्मक पक्षको निरूपण गरिएको छ ।

आख्यान शब्दको अर्थ सामान्यतः वर्णन वा वृत्तान्त भन्ने हुन्छ । यसको अर्थ बनाइएको कथा भन्ने पनि हुन्छ (बराल र एटम, २०५६, पृ.१८) । साहित्यिक विधाका सन्दर्भमा आख्यान शब्दले गद्यमा लेखिने घटनाक्रमयुक्त विधाका रूपमा परिचित कथा र उपन्यास दुवैलाई बुझाउँछ । यसका अतिरिक्त “आजको सामान्य साहित्यिक प्रचलनअनुसार कुनै पनि यस्तो गद्य, पद्य अथवा चम्पूकृति, जसमा कुनै लघु अथवा विशद कथात्मक खण्ड रहन्छ, त्यसलाई पनि आख्यान नामले सम्बोधित गर्ने गरिएको छ” (बराल र अन्य, २०५५, पृ.७४) । यही नाम शब्द (आख्यान) लाई विशेषणवाची (आख्यानतात्मक) बनाई निबन्धसँग जोडेर भन्दा ‘आख्यानतात्मक निबन्ध’ भन्नाले कथात्मकता भएको निबन्ध भन्ने बुझिन्छ । आख्यानतात्मक शब्दमा ता प्रत्यय लागेर बनेको भाववाचक संज्ञा आख्यानतात्मकताले कथानक वा आख्यान हुनाको भाव भन्ने अर्थ बुझाउँछ । प्रस्तुत अर्थसन्दर्भहरूबाट आख्यानतात्मक रचना भन्नाले मूलतः कथा र उपन्यास भन्ने बुझिन्छ भने आख्यानका गुण वा विशेषता पाइने कुनै पनि विधाका रचनालाई तिनका नामसँग जोडेर आख्यानतात्मक निबन्ध, आख्यानतात्मक कविता, आख्यानतात्मक संस्मरण आदि संज्ञा दिइन्छ । यसप्रकार आख्यानतात्मक विधाका रूपमा परिचित कथा र उपन्यासबाहेकका रचनामा पनि आख्यानतत्त्व रहन सक्ने देखिन्छ । आख्यानतात्मक विधालाई गद्याख्यानतात्मक र पद्याख्यानतात्मक गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । गद्य वा पद्य जुन भए पनि तिनमा “एकआपसमा सम्बद्ध अनेक घटनाहरूको चयन गरी क्रमिक वा व्यतिक्रमिक रूपमा वर्णन गर्दै आख्यानको निर्माण गरिन्छ” (लुइटेल्, २०६०, पृ.४८) र यसलाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा लिइन्छ तर निबन्ध खासमा आख्यानतात्मक विधा नभएकाले यसमा प्रयोग गरिने आख्यान केवल शैलीका रूपमा मात्र आएको हुन्छ । यसैले आख्यानयुक्त निबन्धलाई आख्यान नै भनिँदैन केवल आख्यानतात्मक शैलीमा लेखिएको निबन्ध भनिन्छ । कथा र उपन्यासमा जस्तो निबन्धमा आउने आख्यान कसिलो र आद्यन्त पूर्ण हुँदैन । यसले निबन्धमा व्यक्त विचार, भाव र अनुभूतिलाई सरस बनाउने मात्र काम गर्दछ । “आख्यानतात्मक शैलीको प्रयोग गरेर लेखिएका निबन्धहरूलाई आख्यानतात्मक निबन्ध भनिन्छ र यस्ता निबन्धमा प्रयोग हुने आख्यान स्वआख्यान वा परआख्यान जुनसुकै किसिमको हुन सक्छ । विचारप्रधान हुनु र आख्यानतात्मक संरचनाको बान्की हुनु यस्ता निबन्धको विशेषता हो” (गौतम, २०६७, पृ.६) । निबन्धमा प्रयोग गरिने आख्यान उपन्यासको जस्तो काल्पनिक नभई कुनै न कुनै रूपमा लेखकसँग सम्बन्धित हुन्छ । “आख्यानतात्मक निबन्धमा निश्चित समय र स्थानका घटना एवम् परिस्थितिलाई व्यक्तिगत जीवनका अनुभवसित जोडेर अभिलेखका रूपमा चित्रण गरिएको हुन्छ” (एटम, २०६७, पृ.१६०) । प्रथम र तृतीय दुवै दृष्टिबिन्दुको प्रयोग हुन सक्ने आख्यानतात्मक निबन्धमा शैली मात्र कथाकथनको हुने भएका कारण घटना र पात्रको विकास हुँदैन (गौतम, २०६७, पृ.४) । आख्यानतात्मक निबन्धमा वास्तविक वा काल्पनिक घटनाको वर्णन दिक्कालमा अर्थात् स्थानसमेत बताई कालक्रमिक ढङ्गमा गरिएको हुन्छ र यो छोटो वा लामो, यथार्थवादी वा अतिथार्थवादी, वस्तुगत वा विषयगत, काव्यात्मक वा अकाव्यात्मक आदि विभिन्न प्रकारको हुन्छ साथै यसप्रकारका निबन्धमा आख्यान एउटा अंश मात्र पनि हुन सक्दछ र सर्वांश पनि हुन सक्दछ (शर्मा, २०५५, पृ.५१०) । आख्यानको मात्रा थोरै वा धेरै जति भए पनि र यथार्थवादी, अतिथार्थवादी, काव्यात्मक आदि जुनसुकै प्रकारको भए पनि त्यसले निबन्धलाई प्रभावकारी बनाउँछ । आख्यानले निबन्धलाई मात्र नभई गद्य र पद्यमा लेखिने अन्य विधालाई पनि रोचक बनाउँछ । यसैले उपन्यास एवं कथालाई आख्यान र आख्यानतत्त्व हुने अन्य विधालाई आख्यानतात्मक विधा भनेको पाइन्छ (शर्मा, २०५९, पृ.१०८) । यसबाट साहित्यमा आख्यानको विशेष महत्त्व छ भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

गद्यभाषामा लेखिने गैरआख्यानात्मक विधा निबन्ध र आख्यानात्मक विधा कथा एवं उपन्यास फरक फरक तत्त्वद्वारा निर्माण हुन्छन् । निबन्धका मुख्य तत्त्वअन्तर्गत विषय, शैली र प्रयोजन पर्दछन् (शर्मा, २०५५, पृ.५१६) भने आख्यानका तत्त्वअन्तर्गत कथानक, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, भाषाशैली र दृष्टिबिन्दु पर्दछन् । कृतिको आख्यानात्मकताका आधारमा विश्लेषण गर्दा उपर्युल्लिखित कथानक, पात्र आदि केकति तत्त्व प्रयोग भएका छन् भनी तिनको निरूपण गर्न सकिन्छ तापनि प्रस्तुत अध्ययनमा कुन कुन निबन्ध पूरै आख्यानयुक्त छन् र कुन कुन निबन्धमा आख्यानको प्रयोग आंशिक रूपमा मात्र भएको छ भनी अध्ययन गरिएको छ । यसरी आख्यानयुक्त निबन्धलाई आख्यानको मात्राका आधारमा न्यून वा आंशिक मात्र आख्यान भएका र सर्वांश नै आख्यान भएका भनी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ ।

जयभुँडीमा सङ्गृहीत निबन्धहरूको विश्लेषण

भैरव अर्यालकाआधा दर्जन निबन्धसङ्ग्रहहरूमध्ये जयभुँडी दोस्रो प्रकाशित सङ्ग्रह हो । यसमा 'मपाई', 'चन्द्रलोक कसको?', 'लाहुरेको यात्रासंस्मरण', 'नेता नम्बर एक सय एक', 'महापुरुषको संगत', 'जयभुँडी', 'ब्रह्माको प्रयोगशालाबाट', 'पखोस्', 'पशु-पशुपति र मान्छे' र 'अमरावती कान्तिपुरी नगरी' गरेर जम्मा दसवटा निबन्ध सङ्गृहीत छन् । हास्यव्यङ्ग्यात्मक शैलीमा लेखिएका प्रस्तुत निबन्धहरूमध्ये अधिकांश आख्यानात्मक गुणले युक्त छन् । आख्यानका दृष्टिले प्रस्तुत सङ्ग्रहका निबन्धहरू निम्नलिखित तीन प्रकारका देखिन्छन् :

अ) आख्यान नभएका

आ) न्यून वा आंशिक मात्र आख्यान भएका

इ) सर्वांश आख्यान भएका ।

यसप्रकार सङ्ग्रहका सबै निबन्धहरू आख्यानयुक्त देखिँदैनन् र आख्यानयुक्त निबन्धहरूमध्ये पनि केही निबन्धमा यसको मात्रा थोरै रहेको पाइन्छ । सङ्गृहीत निबन्धहरूमध्ये 'जयभुँडी' र 'पखोस्'मा आख्यानको प्रयोग पाइँदैन । मपाई', 'लाहुरेको यात्रासंस्मरण' र 'नेता नम्बर एक सय एक'मा आख्यानको न्यूनता वा अंश मात्र पाइन्छ । 'चन्द्रलोक कसको?', 'महापुरुषको संगत', 'ब्रह्माको प्रयोगशालाबाट', 'पशु-पशुपति र मान्छे' र 'अमरावती कान्तिपुरी नगरी' पूरा आख्यानात्मक शैलीमा लेखिएका देखिन्छन् । पुस्तकमा दसवटा निबन्ध रहेका भए पनि आख्यानयुक्त निबन्धको मात्र अध्ययन गर्ने ध्येय राखिएकाले यहाँ आख्यानरहित निबन्धको सामान्य चर्चा गरी न्यून आख्यान भएका र सर्वांश आख्यान भएका निबन्धहरूको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषण गर्दा मुख्यतः पात्र, परिवेश र घटना वा कथानकलाई आधार बनाइएको छ ।

क) आख्यानरहितता

सङ्गृहीत दसवटा निबन्धहरूमध्ये 'जयभुँडी' र 'पखोस्' मा काल्पनिक पात्र, खास परिवेश, संवाद, कार्यकारण शृङ्खलामा घटित घटना आदि आख्यानात्मक विशेषता पाइँदैनन् । उक्त दुईवटा निबन्धमध्ये 'जयभुँडी' मा भुँडीलाई व्यङ्ग्यात्मक किसिमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ भुँडीलाई महत्त्वपूर्ण अङ्कका रूपमा भन्दा पनि यसका माध्यमले समाजका विविध क्षेत्रका विकृतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । यसरी विषयलाई रोचक र व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको भए पनि यसमा आख्यानात्मकता पाइँदैन । यसको साक्ष्यका लागि जस्तै :

परलोकका निमित्त होइन, यसै लोकको निमित्त नसुनी नहुने र परोपकारको निमित्त होइन, आत्मोपकारको निमित्त नबुभी नहुने यो सर्वकालीन, सर्वदेशीय र सर्वधर्मीय पुराणको नाम हो- 'जय भुँडी ।' भुँडी विश्वको सर्वोच्च देवी हुन्, जसलाई मान्छेले मात्र होइन, देवाधिदेव महादेवले पनि मान्नुपरेको थियो । (पृ.४४)

यसरी प्रस्तुत निबन्धमा कथाकथन नगरी लेखकले आत्मपरक रूपमा आफ्नो भावानुभूति व्यक्त गरेका छन्। यहाँ आख्यानका मुख्य तत्त्वहरूको उपस्थिति रहेको पाइँदैन। यसरी नै 'पखोस्'मा पनि आख्यानतात्मकता पाइँदैन। यस निबन्धमा हरेक क्षेत्रमा देखापर्ने पखने र पर्खाउने प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ। यहाँ लेखकले कुनै पात्र वा घटनाको वर्णन नगरी केवल पर्खाइसँग सम्बन्धित आफ्नो विचार वा अनुभूति व्यक्त गरेका छन्। उदाहरणका लागि निबन्धांश जस्तै :

म केही गरूँ, केही बनूँ, केही दिऊँ भन्छु तर यो असीमित अष्टसिद्धिको लागि यतै पखनुपर्छ,, उतै पखनुपर्छ, यतै भुलनुपर्छ, उतै धाउनुपर्छ, दोष कसलाई ? जब जमाना नै यस्तो जुम्सो छ कि जर्मन एकीकरणको प्रश्न कुराकुरैमा पर्खिरहेछ। ... धेर कुरा किन ? शुरूदेखि सत्य, समता र शान्ति पर्खेँ आएको मानिस आज भन् विषमताको विषले बौलाहिरहेछ, भन् अशान्त भइरहेछ। (पृ.६२)

यसप्रकार लेखकद्वारा संसारभर पखने र पर्खाउने प्रवृत्ति देखापर्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ। यहाँ कुनै कथा वा कथांश आएको छैन। अतः प्रस्तुत 'पखोस्' र 'जयभुँडी' दुवै निबन्ध आख्यानरहित देखिन्छन्।

ख) न्यून वा आंशिक मात्र आख्यान प्रयोग

न्यून मात्रामा आख्यान प्रयोग भएका तीनवटा निबन्धमध्ये एउटा 'मपाईँ' हो। यसमा आख्यान आदिदेखि अन्त्यसम्म प्रयोग भएको छैन। सीमित प्रसङ्गमा मात्र कथाकथन गरिएको छ। यसकारण यो आंशिक रूपमा मात्र आख्यान प्रयोग भएको निबन्ध हो।

यसमा मपाईँत्व प्रदर्शन गर्ने प्रवृत्तिबारे विस्तृतमा चर्चा गरिएको छ। यस निबन्धमा हाम्रो समाजका मानिसहरूमा मात्र नभई विश्वका महान् भनिएका व्यक्तिहरू र देवताहरूमा समेत अरूमा खोट देखाई आफू अब्बल बन्न खोज्ने प्रवृत्ति पाइने कुरा उल्लेख गर्दै यस किसिमको प्रवृत्तिप्रति तिखो व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ। यस क्रममा निबन्धलाई यसरी कथाकथनका शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ :

एकपटक ब्रह्मा र विष्णुमा तँ ठूलो कि म ठूलो भन्नेबारे गम्कागम्की परेछ, फैसलाको लागि दुवै महादेवकहाँ पुगेछन्। देवमाथिका उपरदेव महादेव, उसै त तपाईँको धुरन्धर, भन् त्यो मौका पाएका। हत्त-न-पत्त आफ्नो अनौठाको 'ज्योतिर्लिङ्ग' तेस्याउँदै भनेछन्- "लौ, एकजना उँधो जाऊ, अर्को उँभो। जो यसको फेद वा टुप्पो पत्तो लगाउँछ, त्यही ठूलो।" मारेन के ? न्यायाधीश मानिसकेपछि आज्ञा नमानुन् कसरी ? ब्रह्मा र विष्णु राणाकालीन लाठसाहेबका चाकरीवाल दौडेभैँ स्याँ स्याँ गर्दै लागे तलमाथि। तर दुवैले लक्ष्य भेट्टाएनन्। कीर्ते साक्षी बकाएर भए पनि आफ्नो मपाईँत्व जोगाउने ब्रह्माको षड्यन्त्र पनि असफल भयो। अनि लँगौटी बाध्दै महादेवले छाँटे- "देख्यौ को ठूलो रहेछ ? मेरा अगाडि तिमीहरूको मपाईँत्व ! दुवै उस्तै हौ, लौ जाओ !"

यसरी ब्रह्मा विष्णुका पालादेखि चलेको मपाईँलाई कसरी नयाँ मान्नुहुन्छ ?(पृ.२)

यसरी महादेव, ब्रह्मा र विष्णुजस्ता दैवी पात्र उपस्थित गराई ज्योतिर्लिङ्गको फेद र टुप्पो पत्ता लगाउन पठाएको पौराणिक कथांश जोडेर मपाईँको चलन देवताका समयदेखि नै चल्दै आएको कुरा व्यक्त गरिएको छ। प्रस्तुत निबन्धमा एक स्थानमा मात्र यसरी आख्यानको प्रयोग गरिएको छ। अन्यत्र निबन्धकै शैली अवलम्बन गरिएको छ, जस्तै- "अर्काको तपाईँत्व स्वीकार नगरेर 'म'कै महिमाको मादल बजाउनु मपाईँ बन्नु हो। सभ्यताको जति जति विकास हुँदै आयो, उति उति मपाईँत्व प्रवृत्ति पनि विष्णुमतीको मूला मौलाएभैँ मौलाउँदै आएको छ" (पृ.३)। यसरी हिजोआजका मानिसमा देखिने मपाईँ प्रवृत्ति नयाँ नभई देवताका पालादेखि चलिआएको हो भन्ने कुरा जोड्नका लागि माथिको आख्यान ल्याइएको हो र यसले निबन्धलाई रोचक बनाएको छ।

न्यून आख्यान भएको अर्को निबन्ध 'लाहुरेको यात्रासंस्मरण' हो । यस निबन्धमा हाम्रा पुर्खाले वीरता देखाएर नाम कमाएका थिए तर आज तिनै वीरका सन्तानले देशको अहित हुने काम गरेर र लाहुरे बनेर पुर्खा र देशको समेत इज्जत फालेको विचार व्यक्त गरिएको छ । निबन्धमा लाहुरे जान लागेको वीरबलबाबू पात्रसँग भक्तिनीबज्यैको भेट हुन्छ । विचमा अर्को पात्र पनि उपस्थित हुन्छ । यिनै पात्रविचका संवादले यसरी आख्यानको रूप लिएको छ :

“ओहो ! वीरबल बाबू कता नि ?” बसमा उक्लनेबित्तिकै सद्रनियो एउटा बूढी-स्वर । यसो हेर्छु त आफ्नै भक्तिनी बज्यै । दुई तिनोटी तरुनीको माभ्रमा बसेर रामनामी टाउकोमा राखेर रुद्राक्ष घुमाइरहेकी । “म त लाहुरेतिर, आमै कता नि ?” मैले सोधिसक्यौ बूढी थोते मुख नचाउँदै भन्न थालिन्- “कहाँ हुन्थ्यो, उनै विश्वनाथ बाबाको पाउमा त हो नि ? यी नानीहरूले पनि कहाँ साँढै शास्ती पाएछन्, सबै अनाथको बाबा विश्वनाथ भनेर उतै लिएर हिँडेकी । एउटीलाई सासूले नसहेर छुट्टी, अर्कीको पोइ लाहुरे... ।” बूढी परी लाउँदै थिन्- बीचैबाट अर्का एउटा भलादमीले प्वाक्क भन्यो- “कुरो राम्रो, विश्वनाथ बाबालाई सधैं भेटीमात्र कति चढाउनु त, कहिलेकाहीं केटी पनि चढाइदिएनैपछि । यसबाट एकतिर चेलीबेटीको उद्धार हुन्छ, अर्कोतिर आफ्नो दालरोटीको समस्या टर्छ ।” (पृ.१८)

प्रस्तुत अनुच्छेदमा वीरबलबाबू, भक्तिनीबज्यै र भलादमी गरी तीन जना काल्पनिक पात्र उपस्थित गराई तिनीहरूका विच संवाद गराइएको छ । वीरबलबाबू लाहुरे (भारत) जान लागेका र भक्तिनीबज्यै पनि बनारस जान लागेकी छन् तर दुवैको यात्राको उद्देश्य फरक फरक रहेको छ । खासगरी भक्तिनीबज्यै बाहिर बाहिर भक्तिनीजस्ती देखिए पनि भिन्न भिन्न उनको धन्दा नेपाली चेली भारत लगेर विक्री गर्ने रहेको छ । यस कुराको रहस्य भलादमीले खुलस्त पारिदिएको छ । बज्यैको यस्तो चर्तिकला देखेर वीरबलबाबू आश्चर्यमा परेको छ । यसरी पात्र, संवाद र विशेष परिवेश सिर्जना गरी निबन्धलाई आख्यानात्मक बनाइएको छ र यसका माध्यमले तत्कालीन समाजको यथार्थ चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । बज्यै र भलादमीका संवादले एकातर्फ नाटकीय स्वरूपसमेत प्राप्त गरेको छ भने अर्कातर्फ आख्यानात्मक ढाँचा प्रयोग गरी खराब प्रवृत्तिप्रति तीक्ष्ण व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । आख्यानात्मकताका कारण यस निबन्धको बुनोट र कथ्य दुवै सुन्दर बनेको छ ।

न्यून आख्यान भएको तेस्रो निबन्ध 'नेता नम्बर एक सय एक' हो । यसमा खासगरी २०१७ सालअघि दल-बदल गरिरहने व्यक्तिका चरित्रप्रति कडा व्यङ्ग्य गरिएको छ (प्रधान, २०६६, पृ.३८८) । यसका साथै राजनीतिलाई सेवाका रूपमा भन्दा पनि विभिन्न किसिमका फाइदाका लागि बलियो माध्यमका रूपमा लिने गरिएको कुरा पनि जनाइएको छ । यस सन्दर्भलाई कथात्मक शैलीमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

पार्टीको नाम त के हो कुन्नि, अंग्रेजीमा थियो, तर नेताको नाम भने रेशमवीर पाँडे हो ! नेतालाई भेटेकै दिन श्रीमती नेतीले मसित सुटुक्क भनिन्- “तपाईं पहाडको मान्छे, एक टिन शुद्ध घिउ ल्याइदिनुहोस् न, म उहाँ हजूरलाई भनेर अफिस सेकेटरी गराइदिउँला ।” के गरूँ-

“नेतानां नेतीनां चैव वचनं नैव लंघयेत्

संसदीये प्रजातन्त्रे पार्टीनेतैव ईश्वरः ।”

यही ठानी गएँ उही दिन काम्लो कुम्लो बोकेर देउपुरतिर । तै, घिउ बोकेर आउँदै थिएँ, भाग्यमानीको भूतै कमारा भनेभैँ अर्को नेताले समाएर भने- “त्यो ठगसित किन लाग्छौ, बरु १ टिन घिउको अर्डर मै दिउँला तिमिले, मेरो पार्टीको संगठन गर ।” कुरा मलाई ठीकै लाग्यो र थालें उनैको पार्टीको लागि मान्छे फकाउन । (पृ.२७)

यसरी नेता रेशमवीर पाँडे, उनकी श्रीमती, नाम उल्लेख नभएका अर्का नेता र म पात्रका विच संवाद गराई विषयवस्तुलाई आकर्षक किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ । तत्कालीन समयमा पार्टी खोल्ने, घुस खाने, आआफ्ना

पार्टीमा आउन आग्रह गर्ने र पार्टीमा लाग्ने व्यक्तिले पनि सामाजिक सेवालार्इ भन्दा आफ्नो फाइदा हेर्ने गरेको वास्तविकतालाई आख्यानात्मक संरचना र हास्यव्यङ्ग्यात्मक शैलीका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । उनका लागि हास्यव्यङ्ग्य केवल भाषिक क्रीडा मात्र नभई साहित्यिक मूल्य राख्ने रचनात्मक कार्य पनि हो (भाउपन्थी, २०६०, पृ.१२) । यसरी काल्पनिक घटना र पात्रका माध्यमले यस निबन्धमा तत्कालीन राजनीतिक क्षेत्रका विकृतिलाई निकै घतलाग्दो किसिमसँग प्रस्तुत गरिएको छ ।

ग) सर्वांशमा आख्यान प्रयोग

निबन्धभरि आख्यान आएका निबन्ध नै सर्वांश आख्यानयुक्त निबन्ध हुन् । यस्ता निबन्धमा उही वा फरक फरक कथायुक्त सन्दर्भ आदिदेखि अन्त्यसम्म आएका हुन्छन् । जयभुँडीमा पनि यस किसिमका निबन्ध समेटिएका छन् । प्रस्तुत सङ्ग्रहमासर्वांश आख्यान भएका पाँचवटा निबन्धअन्तर्गत 'चन्द्रलोक कसको ?' पनि पर्दछ । यसमा विश्वका शक्तिशाली राष्ट्रहरूका बिच अन्तरिक्षयात्राका लागि देखिएको होडबाजीलाई विषय बनाइएको छ । त्यस यात्रामा मुख्यतः अमेरिका र रुसको प्रतिस्पर्धा रहेको देखाउँदै अन्य राष्ट्रहरू पनि दुई ध्रुवमा विभाजित भएर तिनकै पछि लागेको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । निबन्धमा यही द्वन्द्वजन्य विषयलाई आख्यानात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ । अमेरिका र रुस एक एकवटा जेट लिएर अचानक अन्तरिक्षका लागि उडेपछि चिन र बेलायतकी युवतीले पनि ती दुईमध्ये एक एकवटा जेटको पुच्छर समातेर भुण्डिएका र अरू देशका व्यक्ति पनि दुई धारमा बाँडिएर तिनकै पछि लागेका थिए भन्ने घटनासन्दर्भ उपस्थित गराई निबन्धलाई कथात्मक रूप दिइएको छ । उदाहरणका लागि निबन्धबाट छोटो अंश, जस्तै :

हामी हेर्दै र सुन्दै थियौं, घुमिरहेको टेलस्टारको मद्दतले- आफ्नै कोठाको टेलिभिजन र रेडियोमा । उसले उसको खुट्टा उसले उसको खुट्टामा बलैसँग समातेर तन्द्रङ्ग भुण्डिँदै अकास्सरहेका ताँतीमा जोश र उत्तेजना बढ्दै गइरहेको थियो । दुईटै जेटहरू आ-आफ्ना मान्छेमय पुच्छर भुण्ड्याएर समानान्तर रेखाबाटै उडिरहेका थिए । सम्मुख-सम्मुख परेकाले सबभन्दा माथिको पेकिंगे युवतीले कानै खाने गरी कराई- “चन्द्रलोक कसको ?- पेकिंगको ।” उसको यो फूर्ति देखेर लण्डने युवतीको तालुदेखि पैतालासम्म तातेर आयो । “यी यत्रो त हो चाइनाको !” भनी हत्त-न-पत्त लोप्पा ख्वाउन हात भिक्दी भएकी जेटमा भुण्डिएको लाम खन्द्रयामखुन्दुम । (पृ.१४)

यसरी आख्यानात्मक ढाँचामा विश्वका शक्तिसम्पन्न राष्ट्र अमेरिका, रुस, बेलायत र चिनको शक्तिसङ्घर्षलाई चित्रण गर्दै ती राष्ट्रका अहं र आफूलाई तटस्थ भन्नेहरूले पनि खासगरी अमेरिका र रुसका पछि लागी दुई ध्रुवमा विभाजित भएकाप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । चिन र बेलायतका दुई युवतीका प्रसङ्गले एकातर्फ आख्यान सबल बनेको छ भने अर्कातर्फ निबन्ध रोचक बनेको छ । जेटको पुच्छर बनेर उड्नेहरू र तिनका पछि लाग्नेहरू जेटबाट खसेर गर्ल्यामगुर्लुम भएको देखाई मुख्य शक्तिराष्ट्रका साथै तिनका मतियार हुने राष्ट्रलाई पनि व्यङ्ग्य गरिएको छ । यस कथाकथनले निबन्ध निकै रोचक बनेको छ । पात्र र घटना काल्पनिक भए पनि यस कथाले शक्तिराष्ट्रका बिचको प्रतिस्पर्धालाई साङ्केतिक रूपमा चित्रण गरेको छ ।

सङ्गृहीत निबन्धहरूमध्ये 'महापुरुषको संगत' पनि सर्वांश आख्यान भएको निबन्ध हो । यसमा बाहिर देखिँदा असल, भलाद्मी र महापुरुष देखिए पनि अधिकांश त्यस्ता व्यक्ति वास्तविक रूपमा लोभी, आडम्बरी, अनैतिक र कालो धन्दामा लागेका पाइने विचार प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ लेखकले 'म'पात्रका रूपमा आफूलाई उभ्याएका छन् र महापुरुषको सङ्गतका लागि समाजमा प्रतिष्ठित ठानिएका आर्थिक, शैक्षिक, धार्मिक, बौद्धिक,

प्रशासनिक आदि क्षेत्रका व्यक्तिकहाँ पुगेका छन् । तिनीहरूसँग निकट रहेर संवाद गर्दा 'म'पात्रलाई ती कुनै पनि व्यक्ति बाहिर देखिएजस्ता लाग्दैनन् । अन्त्यमा उनलाई कथित महापुरुषभन्दा आफू नै महापुरुष भएको महसुस हुन्छ र महापुरुषको खोजीमा ननिस्कने विचार गर्दछन् । यसरी निबन्धभरि नै विभिन्न क्षेत्रका पात्रको उपस्थिति गराई तिनीहरूसँग संवाद गरी निबन्धलाई आख्यानको रूप दिइएको छ । निबन्धमा कथाकथनका रूपमा आएका घटनाहरू धेरै छन् । तिनीहरूमध्ये उदाहरणका लागि यहाँ एउटा प्रसङ्ग उल्लेख गरिन्छ :

बूढा जवाँमदै हुन्, त्यति सबेरै पुसको ठण्डीमा पनि मण्डी ओढेर चण्डी भटभट्याउँदै गोठमा भूसा काटिरहेका । मैले पाउलागी गरेपछि मण्डी फालेर रामनामी बेह्रिदै चिप्लो स्वरमा सोधे- "कताबाट जो छन् सो आइस् त नानी ! तीर्थवर्त जो छन् सो त केही आँटिनस् ?" मैले भनेँ- "मर्ने बेलामा केही ज्ञानगुन पाइन्छ, कि भनेर हजूरजस्ता महापुरुषको संगत खोज्दै हिँडेको बा !" बूढाले मलाई हप्काउँदै भने- "मर्ने बेलामा त जो छन् सो दशदान गर्नु, वृषोत्सर्ग गर्नु, सप्ताह लगाउनु, शय्यादान गर्नु पो पर्छ त जाबा ! दानबिनाको ज्ञान जो छन् सो मकैबिनाको घान जस्तै हुन्छ, बुझिस् !" त्यही बेला एक जना गाहकी गोरु खोज्दै उनैको गोठभित्र आइपुग्यो । ... गाहकीले यतिञ्जेल गोरु हेरिसकेकोले मोलमोलाइ चलन थाल्यो । बूढाले एकैचोटि कुरा सिध्याउन खोज्दै भने- "शास्त्रमा जो छन् सो बाहुनले गाई गोरु जो छन् सो नवेचु भन्ने लेखलेको छ, त्यसैले ५० दिन्छौ भने लैजाऊ जो छन् सो नत्र म गोरु बेचिदैन ।" गाहकीले साह्रै बूढो भएकोले ४५ देखि दिन नसक्ने राय प्रकट गरेपछि बूढाले च्याँठिएर कुरा थपे- "अलि बूढो भए पनि जो छन् सो गुजाँतीको खच्चड हो ! कसो नानी ?" (पृ. ३३)

यसरी निबन्धमा मपात्र, बूढा (लम्बरी पण्डित) र गाहकीका विच ज्ञानगुनका कुरा सिकने र गोरु खरिद-विक्री गर्नेबारे रोचक संवाद प्रयोग गरी निबन्धलाई आख्यानको रूप दिइएको छ । संवादका क्रममा तीनै जनाबाट जुन किसिमले आआफ्ना तर्क राखिएको छ त्यसबाट निबन्ध कथात्मक बनेको छ । निबन्ध पढ्दा कुनै कथा वा उपन्यास पढेको महसुस हुन्छ । पूरा निबन्ध कथात्मक ढाँचामा लेखिएकाले उद्धृत अंश मात्र नभई सो निबन्धभित्र अन्यत्र पनि त्यस्तै किसिमका पात्र, प्रवृत्ति, परिवेश र संवाद पाइन्छन् । प्रत्येक अनुच्छेदमा फरक फरक चरित्रका पात्रसहितको आख्यान र व्यङ्ग्यको उपस्थितिका कारण निबन्ध चित्ताकर्षक बनेको छ ।

सर्वांश आख्यान भएका निबन्धअन्तर्गत 'ब्रह्माको प्रयोगशाला' पनि पर्दछ । यस निबन्धको थालनी नै आख्यानतात्मक रूपमा भएको छ । ब्रह्मालाई आफूले सिर्जना गरेको पृथ्वी सतह नमिली उबडखाबड भएको देखेर आफूसँग दिक्क लाग्दछ । उनले केही समय सोचविचार गरेपछि पृथ्वी नमिलेको भए पनि यसलाई मिलाउन सक्ने बुद्धि र विवेक भएको प्राणी सिर्जना गर्छु र त्यसको नाम मान्छे, राख्छु भनी मनमनै निर्णय र अठोट गरी मान्छे बनाउन थाले । यसैविच उनलाई यतिका खर्च गरेर बनाउन लागेको मान्छेमा प्राण भर्न सकिएन भने परिश्रम व्यर्थ हुन्छ भन्ने ठानेर नपत्याई नपत्याई एउटा चरोजस्तो आकारको प्राणी बनाए र फुकेर सास भरे । नपत्याएको त्यो प्राणी 'कुखुरी काँ' भन्दै चिच्यायो । त्यसपछि उनलाई मान्छेमा पनि प्राण भर्न सक्छु भन्ने विश्वास भयो र सुन, मणि, वज्र आदि सामग्री प्रयोग गरी सुन्दर मान्छेको मूर्ति तयार पारे । पूर्ण रूपमा विश्वस्त भई अङ्ग अङ्गबाट प्राण भरे र 'ए मान्छे बाबू' भनेर बोलाए तर बोलेन । उनले केही कमी भयो कि भनी भोलि-पर्सिपल्ट फरक फरक तरिकाले अरू दुईवटा मान्छे बनाए तर कुनै पनि बोलेनन् । अन्त्यमा उनले रिसाउँदै कुखुराको सुली, खरानीजस्ता कमसल वस्तुले नमिलेको पृथ्वीजस्तो अति नराम्रो मूर्ति तयार गरी प्राण भरे र मन नलगाई नलगाई भने- "ओ मान्छे, भाते !" तर ऊ'ज्यू' भन्दै बोल्यो । ब्रह्मालाई त्यसले आफ्नो चाहना पूरा गर्छ भन्ने विश्वास लागेन र त्यसलाई 'मरेस् मोरा' भन्दै सराप दिए र आफू खितितिति हाँस्ते बेपत्ता भए । उनै ब्रह्माको उपहासात्मक प्रयोग मान्छे, यस पृथ्वीमा

जन्मने र मर्ने गरिरहेको छ । यही आख्यानसँगै निबन्ध समाप्त भएको छ । अतः निबन्ध पूरा आख्यानात्मक छ । उदाहरणका लागि तल छोटो अंश प्रस्तुत गरिएको छ :

हिमालय पर्वतका वरपर घुमेर ब्रह्माजीले एक भारी सुन, एक भारी वज्र, एक भारी सिमलको भुवा इत्यादि धेरै थोक सरसामान जोडे । अब उनले बनाउनु थियो मान्छे । उसले उनको तह नमिलेको पृथ्वीलाई सम्म पारी मिलाउन सकोस्, अनन्त अनन्तसम्म त्यही सतहमा सृष्टिको श्रृङ्खला शाश्वत राख्दै नेतृत्व दिन सकोस् । सुनका लाप्सा पिट्तापिट्टै उनलाई शङ्का लाग्यो- “मान्छे त बनाउन लागें, कथंकदाचित् प्राण भर्न सकिएन भने ! बरु एउटा सानो परीक्षण गरी हेरूँ !” अनि त्यहीँ छरिएको धूलोधालो एक मुठी उठाएर उनले पानीमा मुछे । त्यही हिलोमा एउटा छहरा काटकूट पारी जोर खुट्टा, जोर पखेटा र चुच्चासहितको एउटा प्राणी बनाए । जीउभरि भुवा टाँसटुँस पारी सुन-तामा पगालेको भोलोमा एकपटक रङ्गाइदिए । उनको रचना साँच्चै विचित्रको भयो । ब्रह्माजी आफैलाई पनि हाँसो उठ्यो । (पृ.५२-५३)

यसरी तृतीय पुरुष शैलीमा काल्पनि कथा बुनी पृथ्वीको आकार र मानिसको जीवन उस्तै विसङ्गतपूर्ण रहेको बताइएको छ । यस कथात्मक निबन्धमा मुख्य पात्रका रूपमा ब्रह्मालाई उपस्थित गराइएको छ र उनले मानिस बनाउनका लागि केकति कसरत गरे भन्ने कुरा वर्णनात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ । निबन्धका अन्त्यमा यस निबन्धलाई ‘नेपाली लोककथामा आधारित’ भनिएकाले र निबन्धको ढाँचा कथात्मक भएकाले निबन्ध भए पनि यो आख्यानात्मक विशेषताले युक्त छ । अति काल्पनिकताले निबन्धलाई रोचक बनाएको छ । लेखकका अन्य निबन्धजस्तै यो पनि हास्यव्यङ्ग्यात्मक छ, तापनि यसमा व्यङ्ग्यभन्दा हास्यको मात्रा बढी छ ।

‘पशु- पशुपति र मान्छे’ पनि पूर्ण रूपमा आख्यानात्मक निबन्ध हो । यसमा पशुपति (देवता), साँढे, गोरु आदि (पशु) र मानिस गरी तीन प्रकृतिका पात्र छन् । मानवेतर प्राणीलाई पनि मानवीकरण गरी लेखिएको यस निबन्धमा मानिसले आफ्नो बुद्धि, विवेश र शक्तिको दुरुपयोग गरी मानवताहीन भएकामा उसप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । यसमा मुख्य पात्रका रूपमा पशुपति रहेका छन् । निबन्धको सुरुवात नै यसरी कथाकथनका रूपमा भएको छ- “साँढेको नेतृत्वमा गएको पशुहरूको प्रतिनिधिण्डलले एक दिन बिहानै पशुपतिको दक्खिन ढोका घचघच्यायो । पशुपतिले यसो हेरेका मात्र के थिए, जुरो हल्लाउँदै प्रतिनिधिण्डलको नेताले नम्रतासाथ भन्यो- “तपाईं पशुका पति भएर पनि हामीहरूमाथि कुनै वास्ता गरिदिनुभएन । तपाईंले पुलपुल्याइदिँदा मान्छेले गर्नुसम्म गरिसक्यो” (पृ.६४) । यसरी नै अन्य प्राणीहरूले पनि पशुपतिसँग गुनासो गर्दछन् । पहिला त उनले मानिसको पक्ष लिएर पशुहरूका कुरामा विश्वास गर्दैनन् तर पछि व्यवहारबाट मानिस बुद्धिमान् प्राणी भनिए पनि पशुहरूभन्दा धेरै कमसल भएको कुरामा विश्वास गर्दछन् र मानिसलाई पशुहरूकै जिम्मा लगाउन खोज्दछन् तर अन्त्यमा आफूहरूलाई समेत बिगार्न सक्ने भएकाले पशुहरूले मानिसको सङ्गत नगर्ने बताउँछन् । यसरी आख्यानात्मक ढाँचामा लेखिएको यस निबन्धमा मानिसप्रति तीक्ष्ण व्यङ्ग्य गरिएको छ । यसै निबन्धबाट अर्को एउटा उदाहरण, जस्तै :

एक दिन पशुपतिको प्राङ्गणमा पशुहरूको कचहरी थियो ।स्पष्टीकरण दिन मान्छेको प्रतिनिधि पनि उपस्थित थियो । सयौँ हात्तीहरूले रासका रास पुस्तकहरू पशुपतिका अगाडि राख्दै भने- “मान्छेका दिमागको एउटा करतूत यही हो, जसको कारण आजको मान्छे बौह्लाएको छ ।” पशुपतिले एउटा पुस्तक पल्टाएर सर्र पढे, पुस्तकमा कसरी अरूलाई उछिनेर आफू अघि बढ्ने, कसरी मान्छे फकाउने, कसरी छकाउने र कसरी बहकाउने इत्यादि कुरा थियो । पशुपतिले आँखा अलि तरेर नजीकै बसिरहेको मान्छेलाई सोधे- “यो के हो ?” मान्छेले फूर्तिसाथ जवाफ दियो- “यो पुस्तक हो- राजनीतिको पुस्तक ।” पशुपतिले अर्को पुस्तक पल्टाएर, त्यसमा कसरी सम्पत्ति धेरै कमाउने, कसरी बचाउने इत्यादि कुरा थिए । मान्छेले बतायो- “यो अर्थशास्त्र

।” ... पशुपतिले जिब्रो काट्दै भने- “यी सब किन ? किन यी सब ? पशु ठीकै भन्छन्- बुभिसू मान्छे ! तँ बौलाहा भइछस्, धेरै मात्रामा बहुलाइसकिन्छस् । अब लैजा यी सारा कसिङ्गर । ए वानर हो ! च्यातिदेओ यी सारा थाइनाहरू ।” मान्छे जिल्ल पऱ्यो । (पृ.६६-६७)

यसप्रकार निबन्धलाई कथाको ढाँचा दिएर मानवता र विवेक हराएको आजको स्वार्थी मानिसप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । देवता, पशु र मानव गरी तीन किसिमका पात्र प्रयोग गरी घटनालाई कार्यकारण शृङ्खाभिन्न राखेर विषयवस्तुलाई आख्यानतात्मक रूप दिइएको छ । प्रस्तुत निबन्ध छोटो भए पनि आख्यानका कारण चित्ताकर्षक बनेको छ । निबन्धमा ज्ञानको दुरुपयोग गरिएकाप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

सङ्ग्रहभिन्न रहेको अन्तिम निबन्ध ‘अमरावती कान्तिपुरी नगरी’ पनि सर्वांश आख्यान भएको निबन्ध हो । यसमा भानुभक्तलाई मुख्य पात्र बनाइएको छ । निबन्धको शीर्षक पनि उनकै कविताबाट राखिएको छ । भानुभक्तले सो कविता कुन कुन सन्दर्भबाट प्रेरित भएर लेखेका थिए भन्ने कुरालाई लेखकबाट आफ्नै किसिमले हेरिएको छ । जीवित छँदासम्म विभिन्न किसिमका समस्याले गर्दा कविता रचन नपाएका भानुभक्तलाई स्वर्ग पुगेपछि मात्र सहजवातावरण भएको बताउँदै ‘अमरावती कान्तिपुरी नगरी’ कविता स्वर्ग पुगेपछि सिर्जना गरिएको बताइएको छ र त्यस कविताभिन्नका विभिन्न श्लोकहरू कुन कुन परिवेशका उपज हुन् भन्ने कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ तर परिवेश निबन्धकार आफैले कल्पना गरेका हुन् । काठमाडौँको तत्कालीन परिवेश चित्रित प्रस्तुत निबन्धमा आख्यान र व्यङ्ग्य दुवैको उपस्थिति रहेको छ । यसले गर्दा निबन्ध मनोरम बनेको छ । भानुभक्तद्वारा स्वर्गारोहण भएपछि कविता रचिएको सन्दर्भ जोडेर निबन्धलाई आख्यानको रूप दिइएको छ । काल्पनिक कथाकथनले यसलाई अझ रोचक बनाएको छ । आख्यानतात्मकताको उदाहरणका लागि निबन्धबाट केही अंश, जस्तै :

“यहाँ छउन्जेल कहिले डिङ्गा-बिचारीसित बित्ती विसाउँदैमा बित्यो, कहिले उडुस उपियाँको नाच गान हेरेर भ्यालखाना रुड्दैमा बित्यो, कविता लेख्ने कत्रो धोको हुँदा-हुँदै पनि मन फुकाएर मनगो ठेली लेख्ने पाइएन ।” स्वर्ग पुगेकै दिन आदिकवि भानुभक्तले नन्दनवनस्थित उर्वशीपार्कमा टुसुक्क बसेर अफसोचको एक सुस्केरा हाले । ... भानुभक्त आफ्नो काव्य-निद्राबाट भल्याँस्स ब्युँभे । टक्क अडिएर पल्याकपुलुक हेर्न थाले । केही सम्भोजस्तो, केही खोजेजस्तो उनको मुद्रा देख्ता सबै निकै बेर चकित भए । तर कविजीले आफै उठेर पछिल्लिर फर्की समूहलाई सोधे- “होइन, यहाँ कान्तिपुरीबाट आउने कोही छ ?” (पृ.७०-७१)

यसरी प्रस्तुत निबन्धमा दिवङ्गत भइसकेका भानुभक्त आचार्यलाई जीवित व्यक्तिले गर्ने कार्यजस्तै व्यवहार गर्न लगाई काल्पनिक घटनाहरू जोडेर आख्यानको रूप दिइएको छ । यहाँ सूच्य र मञ्चीय पात्रका रूपमा भानुभक्तका साथै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, रम्भा, तिलोत्तमा, विश्वकर्मा, युवतीहरू, युवाहरू, कवि, पसले आदि रहेका छन् । फरक फरक पात्रका फरक फरक चरित्र र फरक फरक परिवेश उपस्थित गराई खासगरी काठमाडौँभिन्नका यावत् किसिमका विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । निबन्धमा सालिक पुज्ने तर जिउँदो मानिसको अवहेलना गर्ने सहरिया प्रवृत्तिलाई उदाङ्गो पारेर देखाइएको छ । निबन्धभरि मुख्य पात्रका रूपमा भानुभक्तलाई उभ्याइएको छ र तृतीय पुरुष कथनढाँचामा विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसप्रकार जयभुँडी सङ्ग्रहभिन्नका अधिकांश निबन्ध आख्यानतात्मक ढाँचामा लेखिएका पाइन्छन् । आख्यानको प्रयोगले गर्दा भैरव अर्यालका निबन्ध अन्य स्रष्टाका भन्दा भिन्न शैलीका देखिन्छन् । आख्यान र हास्यव्यङ्ग्य द्रवैको मिश्रणका कारण उनका निबन्ध रोचक, आह्लादकारी र उच्च छन् ।

निष्कर्ष

भैरव अर्याल बहुमुखी प्रतिभाका रूपमा परिचित छन् । साहित्यका क्षेत्रमा उनी मूलतः हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकारका रूपमा सुपरिचित छन् । अन्य विधाका कृतिभन्दा निबन्धकृति सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले उल्लेखनीय रहेका छन् । अर्यालका निबन्धसङ्ग्रह आधा दर्जन प्रकाशित छन् र ती हास्यव्यङ्ग्यका साथै कथाकथन वा आख्यानका दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण छन् । विषयगत विविधता र समसामयिकता, भाषा प्रयोगगत सरलता र रोचकता, उखानको प्रयोग र आलङ्कारिकता, मझौला आकार, आदि दृष्टिले उनका निबन्ध मौलिक र प्रभावकारी छन् । आख्यानका दृष्टिले अन्य सङ्ग्रहभन्दा जयभुँडी विशेष महत्त्वको छ । यसमा सङ्गृहीत दसवटा निबन्धमध्ये 'जयभुँडी' र 'पखोस्'मा आख्यान नपाइने हुँदा यी आख्यानरहित देखिन्छन् । 'मपाई', 'लाहुरेको यात्रा संस्मरण' र 'नेता नम्बर एक सय एक'मा आख्यानको प्रयोग आंशिक मात्रामा भएको पाइन्छ । निबन्धभरि आख्यानको प्रयोग नगरिए पनि ब्रह्मा, विष्णु, महादेव, वीरबल बाबू, बुढी, रेशमवीर पाँडे आदि देव र मानवपात्र उपस्थित गराई कतै तिनीहरूका बिच संवाद गराएर र कतै उनीहरूका बिच घटेका घटना प्रस्तुत गरी निबन्धलाई रोचक बनाइएको छ । बाँकी रहेका पाँचवटा निबन्ध- 'चन्द्रलोक कसको?', 'महापुरुषको संगत', 'ब्रह्माको प्रयोगशालाबाट', 'पशु-पशुपति र मान्छे' र 'अलकापुरी कान्तिपुरी नगरी'मा पूर्ण रूपमा आख्यान प्रयोग गरिएको छ । यिनमा एकातर्फ पेकिंगे युवती, लण्डने युवती, बूढा (लम्बरी पण्डित), गाहकी, ब्रह्माजी, पशुपतिनाथ, हाती, भानुभक्त आदि देव, मानव र पशुलाई पात्रका रूपमा उपस्थित गराइएको छ भने अर्कातर्फ स्वैरकाल्पनिक घटनासहित कथाकथन गरी निबन्धलाई रोचक बनाइएको छ । आख्यानको मात्रा जतिसुकै भए पनि प्रस्तुत सङ्ग्रहभित्रका निबन्ध मौलिक र मनोरञ्जक छन् । निबन्धमा प्रायः सामाजिक, राजनीतिक र मानवीय क्षेत्रका कमजोरीप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्नका लागि आख्यान उपयोग गरिएको छ । यही मौलिकपनका कारण प्रस्तुत सङ्ग्रहका निबन्ध उत्कृष्ट हुनाका साथै सरल र चित्ताकर्षक पनि छन् ।

सन्दर्भसूची

- अर्याल, भैरव (उल्लेख नभएको), जयभुँडी, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- एटम, नेत्र (२०६७), नेपाली डायस्पोरा र अन्य समालोचना, काठमाडौँ : एकता बुक्स ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६७), निबन्धका प्रकार : सैद्धान्तिक स्वरूपमा, मधुपर्क, वर्ष ४३, अङ्क १, पूर्णाङ्क ४९२, पृ. ४-८ ।
- प्रधान, प्रमोद (२०६६), नेपाली निबन्धको इतिहास, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- बराल, ईश्वर, प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, लोहनी, श्रीधर, रेग्मी, जगदीशचन्द्र, शर्मा, जनकलाल, जोशी, कुमारबहादुर र पोखरेल, माधव (२०५५), नेपाली साहित्यकोश, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०५६), उपन्यास-सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- भाउपन्थी (२०६०), आधुनिक नेपाली हास्यव्यङ्ग्य, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०), कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५५), समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५९), शैलीविज्ञान, दोस्रो संस्क., काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।